

ПРАГМАТИКА І ЛОГІКА: ДЕЯКІ ЗРАЗКИ ДІЙОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, e-mail: ihorra@yahoo.com

У статті досліджуються можливості застосування теорії імплікатур спілкування до тлумачення низки логічних проблем: істинно-функціональна інтерпретація логічних і граматичних сполучників, расселівська логічна форма визначених дескрипцій, парадокс Мура.

Вступ

Започатковані Грайсом (1913–1988) розвідки у царині семантики намірів (інтенційної семантики) та прагматики висловлювань (інференційної прагматики) [1] надають, зокрема, засоби для послаблення критичних зауважень стосовно неадекватності засобів, якими послуговується формальна логіка для символізації відповідних фрагментів природної мови. Серйозність наслідків такої критики є очевидною: якщо встановлення логічних форм міркувань виявляється занадто непевною і проблематичною справою, тоді під запитанням виявляється мало не усе «підприємство» логіків.

Водночас, актуальність дослідження спадщини Грайса зумовлюється намаганнями сучасної теорії комунікації збагнути процеси розпізнання, розуміння слухачем сказаного мовцем і того, що мовець мав на увазі, а також спробами, зокрема когнітивного підходу, створити модель побудови слухачем природно-мовного виводу того, що мовець мав на увазі.

Праці Грайса спричинили бурхливі дослідження специфіки і взаємодії різного виду семантичних і прагматичних висловлювань: логічного слідування, імплікатур спілкування, конвенційних імплікатур, пресупозицій, імплікатур, експлікатур тощо. Зазначені розвідки знаходять цікаве застосування, зокрема для пояснення сучасними логіко-лінгвістичними засобами процесів, що відбуваються у царині досліджень соціолінгвістики (наприклад, глобалізація спілкування і розвитку панівних мов). Важливість заявленої теми визначається ще й виразним історико-філософським чинником. З іменем Грайса пов'язують завершення періоду т.зв. оксфордської школи повсякденної мови. Ідеться про спроби поєднання зусиль двох протилежних таборів у межах аналітичної філософії мови: філософії повсякденної мови (ordinary language philosophy) і табору філософів, які практикували символіко-логічний підхід до вивчення мови (ideal language philosophy). Хоча Грайс насправді вважав важливими дослідження оксфордської школи, однак досить критично ставився до її філософського методу і сумнівався в коректності тлумачення школою гасла «значення як вживання». Наполягав на встановленні інших, окрім явища значення, чинників, що керують вживаннями виразів, і виявленні механізмів їх взаємодії зі значенням.

Аналіз досліджень і публікацій

Дослідження спадщини Грайса разом із сучасними контекстами його критичного аналізу, що мають виразне логіко-філософське забарвлення (зокрема, проблема тлумачення принципів Кооперації і підвалин раціональності, на які принцип спирається і які маніфестує) здійснювали А. Avramides, S. Charman, W.A. Davis, S. Neale, F. Recanati, P. Yu, а також Н.Д. Арутюнова, Г.В. Барчунова, Е.Б. Клевакіна, Р. Павиленис, Е.В. Падучева. Низку логіко-лінгвістичних розвідок, які уточнюють і поглиблюють базові поняття і розрізнення, посилюють очевидно проблемні тези праць Грайса запропонували J.D. Atlas, K. Bach, A. Bezuidenhout, R. Harnish, G.N. Leech, L.R.Horn, J. Hirschberg, S.C. Levinson, C. Potts, S. Schiffer, R.A. Wright. Більш радикальна, аніж неограйсівська, програма досліджень запропонована D. Sperber, D. Wilson і продовжена, зокрема, R. Carston, D. Blakemore (йдеться насамперед про теорію доречності (relevance theory) – впливовий напрям когнітивної прагматики). Сучасні вітчизняні дослідження згаданих проблем практично відсутні.

Постановка завдання

Мета статті – з'ясування специфіки і можливостей захисту, що спирається на теорію імплікатур спілкування (IC) Грайса, деяких важливих для логіки понять і проблем. Завдання: розглянути сутність прагматичного захисту істинно-функціонального тлумачення сентенційних сполучників *і* та *якщо...*, *то...*; дослідити варіант прагматичного захисту теорії визначених дескрипцій Рассела; з'ясувати прагматичну сутність парадокса Мура; продемонструвати важливість дослідження взаємозв'язків експліцитного/імпліцитного у спілкуванні в суміжній із прагматикою царині соціолінгвістики.

Основна частина

Психосемантика Грайса, як вияв комунікативно-інтенційної парадигми тлумачення природи мови, наголошує: поняття значення мовця (те, що мовець має на увазі, промовляючи або здійснюючи щось за певних обставин) є базовим у теорії значення і його треба досліджувати з точки зору комплексу зорієнтованих на слухача інтенцій мовця. Постграйсівські дослідження спираються на уведене Грайсом поняття IC деякого промовляння – пропозицій, які не можна висувати лише із експліцитних букввальних промовлянь, але можна висувати із факту *і*/або способу їх здійснення. IC – це те, що мовці мають на увазі і

сповіщають, хоча не стверджують буквально. Наприклад, колега професора Z, промовляючи *Лекції професора Z завжди починаються і закінчуються вчасно*, може сповіщати власну невисоку оцінку цих лекцій, що буде IC. Важливою властивістю IC є можливість їх скасування (cancellability), виправлення або заперечення: до зазначеного вище промовляння можна, скасовуючи IC, додати: *але це зовсім не означає невисоку оцінку їх змісту*.

Механізми виникнення IC Грайс узгоджує із тлумаченням дискурсу як вияву раціональної поведінки. Принцип Кооперації і його відповідні максими уособлюють переконання: кожна особа залучає до спілкування те, що є необхідним; здійснює це тоді, коли це є необхідним і згідно із напрямом розгортання спілкування; особа здійснює усе це, бо має намір спілкуватись із іншими особами. Властивостями IC, окрім зазначеної, є, зокрема, можливість їх висловлювання, вираховування (calculability), що складає засадничу тезу інференційної прагматики, а також можливість бути хибними, в той час, коли те, що власне було промовленим є істинним. Завдання теорії IC полягає у поясненні значення мовця як функції висловлювання, що зберігає поняття буквального значення і відрізняється від явищ логічного слідування і пресупозиції. Якщо вважаємо особу залученою до раціонального дискурсу, а значення її промовляння – таким, що перевищує буквальне значення, тоді вважаємо, що вона порушує (нехтує) принаймні одну із максим. Затим вираховуємо цю максиму і висновуємо додаткове значення мовця. Висловлювання такого типу надають IC, які отримують із засновків (спільного знання) стосовно того, що мовець експліцитно говорить (конвенційні значення слів мовця), а також із додаткових засновків про контекст промовляння, фонові знання і максими спілкування. У цілому Грайс пропонує такі складові поняття *те, що мовець мав на увазі*: I. *Те, що мовець конвенційно мав на увазі* (тобто семантичні імплікації); II. *Те, що мовець неконвенційно мав на увазі* (тобто прагматичні імплікації).

Різновидами I. є: (Ia) – те, що мовець сказав (what is said), тобто (Ia*) – лінгвістичне значення речення, що ґрунтується на значеннях складників речення та їх синтаксичному поєднанні; (Ia**) – значення речення, що співвідноситься із контекстом промовляння, тобто пропозиція, виражена мовцем за допомогою промовляння певного речення, яка, на додаток до лінгвістичного значення (Ia*), передбачає ще й, зокрема, встановлення референції власних імен, індексалій, демонстративів, а також місце і час промовляння. (Ib) – те, що мовець конвенційно імплікував (конвенційні імплікатури).

Різновидами II. є: (IIa) – те, що мовець імплікував у спілкуванні (IC), тобто пропозиції, які мовець прагнув (хотів) передати за допомогою промовляння певного речення; (IIb) – те, що мовець неконвенційно і нерозмовно (nonconversationaly) імплікував (породження таких імплікатур можливе, зокрема, завдяки деяким соціальним або етичним максимам, наприклад: *Будь ввічливим*). Загальна оцінка інтенційної семантики та інференційної прагматики докладніше представлена у [2; 3].

Прагматичний захист істинно-функціональної інтерпретації сентенційного сполучника *i*. Сентенційний сполучник вважають істинно-функціональним (ІФСС), якщо з його допомогою створюють складне висловлювання, значення істинності якого повністю детермінується значеннями істинності його висловлювань-складників і не залежить від додаткових чинників. Критика істинно-функціонального тлумачення сполучника висловлювань *i* (& не є вірною символізацією кожного сентенційного вживання *i*) зазвичай спирається на приклади складних кон'юнктивних тверджень, істинність яких нібито вимагає не лише істинності тверджень-складників, а й урахування певного порядку подій, наприклад: (1) *Сильвія вийшла заміж (p) і народила дитину (q)*; (2) *Його вдарили (p) і він заплакав (q)*. Наголошують, що висловлювання (1)-(2) не означають (відповідно) те саме, що: (1*) *Мері народила дитину (q) і вийшла заміж (p)*;

(2*) *Він заплакав (q) і його вдарили (p)*, бо сполучник *i* у випадках (1)-(2) має додаткове часове значення *і після цього/перед тим, як* (або, за інших інтерпретацій, виражає причинне відношення *бо/тому, що*). Звідси випливає: символізація випадків (1)-(2)/(1*)-(2*) як $p \& q / q \& p$ не буде адекватною, позаяк & не охоплює ані відношення у часі, ані причинне відношення. Сполучники *після, бо* не є, на відміну від &, ІФСС, їм не притаманна властивість комутативності. Складні твердження у парах (1)-(1*) і (2)-(2*) можуть мати різні значення істинності, хоча їх складники (прості висловлювання *p, q*) є істинними. Тому, хоча висловлювання $q \& p$ із $p \& q$ є дедуктивно правильним, цього не можна стверджувати стосовно міркування: *Його вдарили (p) і він заплакав (q). Отже, він заплакав (q) і його вдарили (p)*, з огляду на можливість ситуації, коли засновок міркування є істинним, а висновок – хибним.

Теорія IC Грайса, яка ґрунтується на інтуїтивно очевидному розрізненні між буквальним значенням (тим, що сказано буквально) і значенням мовця (тим, що мовець мав на увазі, хотів сповістити), уможливило захист істинно- функціонального характеру сполучника *i*, принаймні у вищезгаданих випадках. Якщо стверджують (1)-(2) і цим імплікують відповідно (1*)-(2*), тоді (1*)-(2*) будуть IC, бо можлива сумісність між (1) і не-(1*), а також між (2) і не-(2*). До кожного із випадків промовлянь (1)-(2) можна було б додати, скасовуючи IC: *але я не наполягаю на певній послідовності цих подій*.

Слідування (із X логічно слідує Y, якщо істинність X-а вимагає істинності Y-а), на відміну від IC, неможливо скасувати подібним чином. Наявність позитивного результату тесту скасування (можна стверджувати *Він заплакав і його вдарили*, заперечуючи водночас твердження *Він заплакав і після цього його вдарили*; перше (істинне) висловлювання може мати хибне висловлювання-імплікатуру) свідчить: критика істинно-функціонального характеру сентенційного сполучника *i* не враховує можливості для істинних висловлювань (наприклад, (1)-(2)) мати хибні висловлювання-імплікатури (зокрема, (1*)-(2*)). Тому

контрприкладів нібито хибних кон'юнктивних висловлювань із істинними висловлюваннями-складниками є гаданими. Причина позірності контрприкладів – нездатність до чіткого розмежування дедуктивно-правильних висловлювань та ІС (поглиблений розгляд цього питання див. у [4]).

Прагматичний захист істинно-функціонального тлумачення сполучника якщо, то в індикативних умовних висловлюваннях природної мови (ІУВПМ) також залучає теорію ІС, наполягаючи на необхідності розмежування питань буквальної істинності ІУВПМ і доречності (appropriateness) їх використання. Грайс звернув увагу на ситуації, коли, незважаючи на виправдане переконання мовця щодо істинності деякої пропозиції, для нього все-таки було б не виправданим стверджувати її, позаяк таке ствердження може ввести співрозмовника в оману. Чому ствердження деяких ІУВПМ є недоречними, навіть за наявності переконання щодо їх істинності? Наприклад, знаючи напевне, що Андрій зараз перебуває у Лондоні, мовець може відповісти на запитання про місцезнаходження Андрія: *Він перебуває у Лондоні або у Києві*, або *Якщо невірно, що він у Лондоні, тоді він перебуває у Києві*. Така ситуація можлива, коли мовець не хоче відверто брехати, але, водночас, не бажає бути кооперативним в конкретній ситуації комунікації. Ствердження істинної пропозиції може увести співрозмовника в оману, бо дає привід для з'яви хибної ІС: мовцю невідоме місцезнаходження Андрія. Такого ефекту досягають, порушуючи максими релевантності («будь доречним») і кількості («не говори зайвого, здійснюй найсильніше твердження») принципу Кооперації.

До пояснення парадоксів матеріальної імплікації (істинне висловлювання впливає із будь-чого; із хибного висловлювання впливає будь-що) разом із випадками контрінтуїтивних прочитань відповідних рядків таблиці істинності залучається низка тез [5]. Зокрема, розв'язок парадоксів, на кшталт $p \vdash q \supset p$, покладається на тезу: чим інформативнішим щодо потреб ситуації конкретного спілкування є деяке істинне промовляння, тим більш високою є ступінь його стверджуваності (разом із відповідним наслідком: надміру неінформативне істинне промовляння має низький ступінь стверджуваності). Долучається розрізнення понять хибності і ступеню стверджуваності. Інтуїтивне сприйняття висновку міркування (3) *Вільнюс – столиця Литви. Отже, якщо Вільнюс розташований на Дніпрі, то Вільнюс – столиця Литви* як хибного спровоковане його вживанням у цілісному контексті (3). Однак, позаяк засновок є більш інформативним аніж висновок (кожен, хто використовує (3), спроможний стверджувати його засновок), то висновок має надзвичайно низький ступінь стверджуваності.

У випадку міркування, що видається неправильним (4) *Вільнюс – столиця Литви. Отже, якщо невірно, що Вільнюс – столиця Литви, то Вільнюс – столиця Литви* (і наявності $p \vdash \sim p \supset p$) не можемо покладатись на поняття ступеня стверджуваності, з огляду на рівносильність $p \equiv \sim p \supset p$. Звертаємось до іншої тези: той, хто промовляє ІУВПМ передбачає наявність у своєму розпорядженні вагомих підстав для свого промовляння. Виникнення аномалії пояснюють хибністю ІС, породженої відсутністю вагомих підстав, що передбачаються для даного ІУВПМ.

Ще одна теза, яку залучає прагматичний захист: стверджуючи ІУВПМ, повідомляємо, хоча буквально і не говоримо цього, що ІУВПМ є «здоровим (robust) стосовно свого антецедента». Тому, незважаючи на $p \vdash \sim p \supset q$, потрібно було б радше відмовитись від відповідного міркування природної мови, аніж використовувати його для виведення q , позаяк наявність свідчення на користь антецедента підриває свідчення для ІУВПМ.

Очевидним недоліком прагматичного тлумачення істинно-функціонального захисту ІУВПМ є ad hoc характер пропонованого захисту, ефективність якого значно ускладнюється у ситуаціях «вбудованості» ІУВПМ до складних збірних конструкцій [6]. Крім того, випадок інтуїтивної істинності складного висловлювання *Споживання шоколаду не є ані необхідною, ані достатньою умовою для успіхів у вивченні логіки* і хибності його формального відповідника $\sim[(p \supset q) \vee (q \supset p)]$ виявляє проблему [7], зворотну до тієї, на яку звертав увагу Грайс: наявність складних збірних конструкцій із ІУВПМ, які з упевненістю стверджуємо і приймаємо, але які, згідно з істинно-функціональним підходом, не повинні вважати істинними.

Варіант прагматичного захисту теорії визначених дескрипцій Рассела. Славнозвісну атаку Стросона на запропонований Расселом кванторний аналіз визначених дескрипцій (із подальшим висновком про його некоректність і створення теорії пресупозицій) [8] можна представити як modus tollens – міркування ($p \supset q, \sim q \therefore \sim p$): якщо твердження (5) *Король Франції лисий*, згідно із Расселом, можна оцінювати як істинне/хибне (p), тоді можемо погоджуватись чи не погоджуватись із ним (q); але ми ані погоджуємось, ані не погоджуємось із ним ($\sim q$); отже, твердження (5) не повинно бути ані істинним, ані хибним ($\sim p$).

Стросон має рацію, наполягаючи на тому, що відповідь-реакція (6) *Це є хибним* на промовляння (5) звучить дивно (так ніхто не реагує). Тому, Стросон висновує, що (5) не є хибним. Про твердження (5) взагалі неможливо говорити як про істинне/хибне, бо пресупозицією (5) є хибне висловлювання (7) *Існує король Франції*.

Теорія ІС дозволяє по-своєму пояснити [9] факт нашого небажання реагувати на (5) за допомогою твердження про його хибність (6). Причиною того, що ми відкрито не оцінюємо (5) як хибне, не є те, що твердження (5) насправді не є хибним. Наше небажання відкрито стверджувати (6) є результатом побоювань щодо можливості уведення співрозмовника в оману промовлянням (6) і свідомого бажання уникнути ситуації, коли співрозмовник може дійти висновку у вигляді твердження (7), яке насправді виявляється ІС.

Якщо керуємось максимою спілкування «роби свій внесок до спілкування настільки інформативним,

наскільки це є необхідним для поточних потреб спілкування», тоді спроможні запропонувати щось більш сильне та інформативніше, аніж твердження (6), а саме: (8) *Послухай, король Франції не існує*. Таким чином, наше небажання стверджувати (6), навіть коли усі факти свідчать на його користь, є сумісним із дійсною хибністю (5). Причина такого небажання є прагматичною, а не семантичною.

Теорію ІС можна використати і для більш витонченого захисту. Чому уникаємо відкритої реакції (6)? Згідно із Грайсом, висловлюванню (9) *Король Франції не є лисим* притаманна структурна неясність (ambiguity). Його можна символічно представляти, зокрема, як (10) $\exists x[Kx \ \& \ \forall y(Ky \supset (x=y)) \ \& \ \sim Bx]$, коли заперечення має вузьку область дії, або як (11) $\sim \exists x[Kx \ \& \ \forall y(Ky \supset (x=y)) \ \& \ Bx]$, коли заперечення має широкую область дії. Не очікуючи на остаточний розв'язок неясності на користь якогось серед варіантів прочитання висловлювання (9), слухач зазвичай відчуває фонову наявність (7). Але саме цього хоче уникнути той, хто промовляє (9). У чому причина наявності такого фону? У випадку тлумачення (9) як (10), (7) логічно випливає із (10). У випадку тлумачення (9) як (11), (7) буде ІС, що підтверджується можливістю її скасування й очевидною сумісністю скасованої ІС із твердженням (9): *Король Франції не є лисим, бо не існує короля Франції*.

Чому за наявності двох можливих прочитань твердження (9) слухач зазвичай надає перевагу варіанту (10)? Такий вибір спричинює виникнення імплікатури (7). Яким чином вона виникає? Це питання є важливим ще й з огляду на те, що поруч із можливістю скасування, характерною рисою імплікатур спілкування є можливість їх вираховування. Факт обрання мовцем для промовляння саме скороченої форми (5), а не розширеної кон'юнктивної форми Рассела (12) *Існує принаймні один король Франції, існує щонайбільше один король Франції і він є лисим*, разом із максимом способом «оформлення розмови» (conversational tailoring): «Полегшуйте формою свого твердження доречність відповіді», є відповідальними за виникнення ІС. Якщо мовець, який промовляє (5), вважає слухним для слухача заперечувати який-небудь (будь-який) серед раселівських кон'юнктив, тоді він мусив би промовляти (12), а не (5). Але мовець цього не робить. Отже, він бажає, аби слухач реагував саме на третій кон'юнкт, який не є частиною скороченої форми. У випадку (11) під запереченням перебувають усі три кон'юнктивні складники. Будь-який серед них може бути тим, який заперечують. Отже, (11) не надає для заперечення належної області дії. Варіант (10) виявляється єдиним підходящим вибором. Якщо (10) – це та можливість, яку для нас залишає той, хто промовляє (5), тоді виникає небажання не погоджуватись із цим, тобто промовляти (10) як заперечення (5), бо промовляння (10) зобов'язує до існування короля Франції. Очевидно, що на тій же підставі не можемо також погоджуватись із (5).

Відсутність чіткої відмінності між смислами (6)/(7)-прочитань дозволяє Грайсу вважати формальним двійником висловлювання (1) вираз $B(ixKx)$ із термостворювальним йота-оператором, а не $(ixKx)Bx$, де йота-оператор використовують як квантор. Саме $\sim B(ixKx)$ вважає належною формальною репрезентацією, яка (подібно до відповідних тверджень природної мови) приховує дві можливості прочитання.

Парадокс Мура ілюструють випадки суперечностей, які за своїм характером не є логічними, хоча видаються парадоксальними. Коли Андрій стверджує про Петра: *Петро – негідник, хоча я так не вважаю*, то він заперечує, що справді вірить у те, що стверджує. Але, оскільки між тим, що Петро є негідником і відповідною гадкою Андрія відсутнє відношення логічного слідування, то промовляння Андрія засвідчуватиме з'яву не логічної, а прагматичної суперечності. Відчуття неадаптованості породжується не змістом озвученого Андрієм, але радше власне фактом озвучення цього змісту, бо промовляння якоюсь третьою особою *Петро – негідник, хоча Андрій так не вважає* очевидно засвідчуватиме відсутність суперечності.

Соціолінгвістичні аспекти експліцитного / імпліцитного у спілкуванні. У лінгвосфері важливість проблеми експліцитного/імпліцитного виразно виявляється в контексті глобалізації [10; 11]. Четверть людства є англосмовною. 1,1 млрд носіїв глобальної мови рідною мовою вважає іншу, не англійську. Наявна тенденція у розвитку панівної мови: вона розпадається на множину національних різновидів, які синтезуються у міжнародну регіональну, хоча зберігаються особливості місцевого вживання. За таких обставин зростають вимоги до максимальної прозорості спілкування. Намагання унеможливити розпізнання слухачем/читачем хибних (або просто відсутніх) ІС там, де їх нема, або не повинно бути, спричинює стандартизацію англійської мови у царині науки, фінансів, промисловості, медицини, державного управління, транспорту, реклами і т. ін. Характерний приклад – з'ява особливих словників *Airpeak*, *Seaspeak*. ООН за допомогою низки посібників [12] намагається привести до деякої norm-in-chief усне і письмове мовлення всередині організації. Наприклад, заради нейтралізації дискримінації (нерідко гаданої) рекомендується: уникати згадування національності у звинуваченнях (наприклад: *Ukrainian, 45, charged with murder*), користуватись мовою, що є нейтральною стосовно жіночої/чоловічої статі (наприклад, *mankind* і *manpower* замінити на *people* і *workforce*), усувати стереотипи (на кшталт *black people have rythm*), не підкреслювати вік (замість *the aged, juveniles* вживати відповідно *senior* і *young people*) і т. ін. Як наслідок, з'являються прогнози щодо білінгвізму користувачів англійської мови, які послуговуватимуться англійською місцевого вжитку і міжнародною англійською.

Висновки

Теорія ІС Грайса надає достатньо ефективні засоби для прагматичного захисту-тлумачення деяких важливих для логіки понять і проблем. Сучасні постграйсівські розвідки [13] виявляють і послаблюють чи ліквідує складнощі теоретичної спадщини Грайса. Численні уточнення, поглиблення, а інколи – ревізії продовжують розширювати можливості для взаємодії прагматики і логіки. Лише один промовистий приклад:

дослідження явища скалярних імплікатур [14] дозволяє по-новому поглянути на відношення у традиційному логічному квадраті, а також пояснити явище металінгвістичного (не-істинно-функціонального) заперечення.

Постграйсівський етап розвитку прагматики можна розглядати водночас як пошуки узгоджень досліджень двох таборів у аналітичній філософії мови з метою створення спільної, хоча можливо і різновимірної, теорії значення, а також для поглиблених досліджень у царині формальної прагматики.

Список літератури

1. *Grice H.P.* Studies in the Ways of Words. – Harvard, MA: Harvard University Press, 1989 (статті: Meaning; Utterer's Meaning and Intentions; Utterer's Meaning, Sentence-Meaning, and Word-Meaning; Meaning Revisited; Logic and Conversation; Further Notes on Logic and Conversation).
2. *Алексюк І.А.* Грайс і проблема значення мовця // Теоретична і прикладна лінгвістика – К., 2003, вип.1, с.45-52.
3. *Алексюк І.А.* Імплікатури спілкування як прагматичний різновид висновувань // *Multiversum*. К.: Укр. центр духовної культури, 2001. – N25, С.186-193.
4. *Carston R.* Thoughts and Utterances. The Pragmatics of Explicit Communication. – Blackwell Publishing, 2002. -222-264.
5. *Sainsbury M.* Logical Forms. – Oxford: Blackwell, 2001 – P.87-111.
6. *Edgington D.* Conditionals // *Philosophical Logic* / Ed. by L.Goble. – Oxford: Blackwell, 2001. – P.393-395.
7. *Lepore E.* Meaning and Argument.- Oxford: Blackwell, 2000.- P.319-320.
8. *Стросон П.Ф.* О референции // Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1982. – Вып.18, С.55-86.
9. *Grice H.P.* Presupposition and Conversational Implicature // *Grice H.P.* –op.cit.- P.269-282.
10. *Радчук В.* Глобалізація і переклад // *Всесвіт*, 2002 – №5. – С.127-136.
11. *Crystal D.* English as a Global Language. – Cambridge: CUP, 2001.
12. *Bentham M.* A Course on Writing Effectively for UNHCR (United Nations High Commissioner for Refugees). – Vancouver: The Commonwealth of Learning, 2000.
13. *Алексюк І.А.* Постграйсівська прагматика // Актуальні проблеми філософських, політологічних та релігієзнавчих досліджень (До 170-річчя філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка). Матеріали Міжнародної наукової конференції „ЛЮДИНА-СВІТ-КУЛЬТУРА” (20-21 квітня 2004 року, Київ). – К. : Центр навч. літератури, 2004. – С.184-186.
14. *Horn L.R.* Implicature // *Handbook of Pragmatics*/ Ed. by G.Ward, L.Horn. – Oxford: Blackwell, 2003. – P.3-28.